

# Het woord 'humanisme': opkomst en betekenis

PETER DERKX

Op de term 'humanisme' is moeilijk vat te krijgen. Het woord wordt in verschillende betekenissen gebruikt op een zodanige wijze dat de verwarring soms erg groot wordt. Kristeller, de bekende historicus van het Renaissance-humanisme, schreef in 1961:

"The term "Humanism" has been associated with the Renaissance and its classical studies for more than a hundred years, but in recent times it has become the source of much philosophical and historical confusion. In present discourse, almost any kind of concern with human values is called "humanistic," and consequently a great variety of thinkers, religious or antireligious, scientific or antiscientific, lay claim to what has become a rather elusive label of praise."<sup>1</sup>

In feite is de verwarring tegenwoordig nog groter. Onder postmoderne filosofen is 'humanisme' geen 'label of praise' maar eerder een aanduiding voor te bestrijden gedachtegoed.<sup>2</sup>

Een manier om de verwarring te verminderen is in kaart te brengen hoe het woord in het verleden is gebruikt. Dat is wat hier gebeurt. Het doel van dit artikel is inzicht te verschaffen in de betekenissen van het woord 'humanisme' in de eerste periode dat het in de Nederlandse taal voorkomt. Het accent ligt op twee bronnen: oude woordenboeken en de jaargangen 1837-1881 van het nog steeds bestaande tijdschrift *De Gids*. Alle teksten uit genoemde periode van *De Gids* waarin ik het woord 'humanisme' heb gevonden, worden in de loop van dit artikel vermeld. Daarnaast komen nog teksten aan de orde waarvan ik min of meer toevallig weet dat het woord 'humanisme' erin voorkomt.

De manier waarop een woord wordt gebruikt, staat niet op zichzelf. Woordbetekenissen hebben te maken met ideeën, gedachtegangen en denkstructuren en die staan op hun beurt weer niet los van culturele en maatschappelijke ontwikkelingen. Uiteindelijk gaat dit artikel over veel meer dan een woord.

## Eerder onderzoek

Een goed startpunt voor een uiteenzetting over een Nederlands woord is het in 1998 voltooide *Woordenboek der Nederlandsche taal (WNT)*, één van de grootste woordenboeken zo niet het allergrootste ter wereld. De bedoeling ervan is om alle

1 P.O. Kristeller, *Renaissance Thought. The Classic, Scholastic, and Humanist Strains* (New York etc. 1961) 8.

2 Zie bijv. H. Kunneman, *Van theemutscultuur naar walkman-ego. Contouren van postmoderne individualiteit* (Amsterdam/Meppel 1996) 88-89.

betekeningen te omschrijven van alle woorden die in het algemeen beschaafd Nederlands sinds 1580 voorkomen, en tevens om het gebruik van deze woorden verder te verduidelijken met behulp van citaten. De woorden 'humanisme', 'humanist' en 'humanistisch' worden behandeld in deel VI, verschenen in 1912.<sup>3</sup> Er worden daar drie citaten opgevoerd die het woord 'humanisme' bevatten, citaten uit 1888, 1882 en 1904.<sup>4</sup> Bij nader onderzoek blijken de betreffende teksten oorspronkelijk gepubliceerd in 1872, 1882 en 1898. De eerste twee citaten verduidelijken de volgende betekenis van het woord: (1) het streven humaan te zijn; het streven naar menselijkheid in de volste zin van het woord; een zachte, menslievende moraal. Het streven humaan te zijn, dit wil zeggen zich te ontwikkelen tot een mens in de volste zin van het woord, houdt daarbij volgens het WNT in: het streven welwillend te zijn, menslievend, van een ruim en zacht oordeel, vriendelijk en zorgzaam tegenover ondergeschikten en afhankelijken. Het derde citaat illustreert een andere betekenis van 'humanisme': (2) een geestelijke stroming, laat in de Middeleeuwen ontstaan, zich vooral kenmerkend door de studie van de oude wijsbegeerte, letteren en kunst. De eerste betekenis zal ik aanduiden als de *morele*, de tweede als de *Renaissance*-betekenis van 'humanisme'. Van een eventueel verband tussen deze twee betekenissen wordt in het WNT niet gerept. Een 'humanist' is volgens dit woordenboek een aanhanger van de onder (2) beschreven geestelijke stroming, en 'humanistisch' is weer van 'humanist' afgeleid. De citaten bij 'humanist' en 'humanistisch' zijn uit de jaren 1901, 1904 en 1899 (oorspronkelijk: 1858, 1898 en 1875).<sup>5</sup> Opgemerkt moet nog worden dat het WNT bij de tweede, dus bij de 'Renaissance-betekenis' van humanisme, in het midden laat of het hierbij gaat om een stroming die inmiddels verleden tijd is of om een nog levend verschijnsel. Als ik hier in het vervolg over Renaissance-humanisme spreek, bedoel ik een cultureel verschijnsel uit een bepaalde periode van de Europese geschiedenis, ruim genomen van 1250 tot 1620.<sup>6</sup>

Er zijn echter meer betekenissen van 'humanisme' dan de morele en Renaissance-betekenis. De Renaissance-betekenis is in feite meervoudig en complex. In een eerder artikel uit 1993<sup>7</sup> heb ik uiteengezet hoe het Renaissance-humanisme in feite drie dimensies omvatte. Het woord 'humanisme' zelf (of een variant ervan in een andere Europese taal) kwam in de Renaissance nog niet voor, maar 'humanist' wel. Het Renaissance-begrip 'humanist' is afgeleid van het Latijnse woord 'humanitas' zoals dat in teksten van Cicero voorkomt. De oorsprong van het Ciceroniaanse begrip 'humanitas' ligt in de combinatie van twee Griekse woorden:

3 *Woordenboek der Nederlandsche taal* VI ('s-Gravenhage/Leiden 1912) kol. 1311. In latere afleveringen van het WNT zou men veel meer teksten als bron gaan gebruiken en ook meer bewijspplaatsen bij woordbetekenissen gaan geven.

4 De citaten zijn afkomstig uit A. Piersons *Oudere tijdgenooten* (1888), J. van Vloters tijdschrift *De Humanist* (jrg. 1882) en uit de *Eerste bundel van Aug. Vermeylen's verzamelde opstellen* (1904).

5 De citaten in het WNT stamaten uit deel IV van *Robert Fruin's verspreide geschriften* (1901), uit de *Eerste bundel van Aug. Vermeylen's verzamelde opstellen* (1904) en uit hoofdstuk IX van het eerste deel van H.P.G. Quacks *De socialisten* (3e druk; 1899).

6 Voor deze periodisering zie L.M. Batkin, *Die italienische Renaissance. Versuch einer Charakterisierung eines Kulturtyps* (Basel/Frankfurt am Main 1981) 25-32.

7 P.H.J.M. Derkx, 'Wat is humanisme? Hoofdpijnen in de Europese humanistische traditie en hun actuele betekenis', in: P.B. Cliteur en D.J. van Houten (ed.), *Humanisme. Theorie en Praktijk* (Utrecht 1993) 99-114.

'philanthropía' (menslievendheid) en 'paideia' (vorming, 'Bildung').<sup>8</sup> Vorming is daarbij bedoeld als vorming tot menselijkheid in de volste zin van het woord. Het gaat dus niet om vorming tot een bekwaam beoefenaar van een beroep of tot iemand met een bepaalde afgebakende capaciteit of kundigheid, maar het gaat om vorming tot mens in de hoogste, alomvattende zin. En menslievendheid wordt niet alleen in morele en politieke zin opgevat, maar ook in de esthetische zin van een bepaalde levensstijl: waarlijk menszijn houdt niet alleen een morele en politieke plicht en opdracht in, het houdt ook in dat men van het leven iets moois probeert te maken, iets om stijlvol en smaakvol van te genieten, als van een kunstwerk. In de lijn van de Ciceroniaanse 'humanitas' verwijst het Renaissance-humanisme zo naar: (a) vorming, en in verband daarmee: opvoeding, onderwijs; (b) moraal en politiek; (c) levenskunst, levensstijl, esthetiek. De morele (inclusief politieke) betekenis van 'humanisme' verschijnt dan als een afsplitsing en verzelfstandiging van één van de dimensies van het Renaissance-humanisme. En naast de morele en Renaissance-betekenis kan men dus ook een *pedagogische* en een *esthetische* betekenis van 'humanisme' onderscheiden. In mijn artikel uit 1993 besprak ik ten slotte ook nog het moderne ongodsdienstig-*levensbeschouwelijke* humanisme als een humanisme dat onafhankelijk van het Renaissance-humanisme pas in de negentiende eeuw ontstaan is als een reactie op en een alternatief voor het kerkelijke christendom van die tijd. Het ligt voor de hand om te kijken of deze andere betekenissen van humanisme in het negentiende-eeuwse Nederland ook voorkwamen. Dat ligt des te meer voor de hand als men over de grenzen kijkt.

Volgens Giustiniani is het oudste gebruik van een equivalent van 'humanisme' in Europa te vinden in het Frans, in 1765, in de morele betekenis van 'l'amour générale de l'humanité'.<sup>9</sup> In het Duits vestigt zich een bepaalde betekenis van het woord 'Humanismus' als F.J. Niethammer het in 1808 gebruikt als aanduiding voor een pedagogische richting die georiënteerd is op de taal en cultuur van de oude Grieken en Romeinen en die, hoe waardevol hij haar ook vindt, volgens Niethammer toch eenzijdig is in haar overdreven nadruk op het hogere in de mens, op eeuwige geestelijke waarden, ten koste van het lichamelijke, materiële, praktisch nuttige en voorbijgaande.<sup>10</sup> Een verband van deze pedagogische betekenis van 'humanisme' met de Renaissance-betekenis is duidelijk aanwezig. Het oudste Engelse gebruik van de term dateert uit 1812, en daar betekent 'humanism' de erkenning van de menselijkheid van Jezus van Nazareth bij ontkenning van

<sup>8</sup> Zie met name B. Snell, 'Die Entdeckung der Menschlichkeit und unsere Stellung zu den Griechen', in: *Die Entdeckung des Geistes. Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen* (5e druk; Göttingen 1982) 231-243.

<sup>9</sup> V.R. Giustiniani, 'Homo, Humanus, and the Meanings of "Humanism"', *Journal of the History of Ideas*, 46 (1985) 175.

<sup>10</sup> C. Menze, 'Humanismus, Humanität', in: J. Ritter (ed.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie* III (Darmstadt 1974) kol. 1217; H.E. Bödeker, 'Menschheit, Humanität, Humanismus', in: O. Brunner, W. Conze en R. Koselleck (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* III (Stuttgart 1982) 1121-1122; H. Birus, 'The Archeology of "Humanism"', online, Internet, <http://efias.ens.fr/Surfaces/vol4/birus.html>, maart 1998. Bödeker wijst er overigens op dat het woord 'Humanismus' al in 1798 in een Duitse tekst voorkwam 'als unspezifische Bezeichnung menschlichen Verhaltens'. De betreffende plaats is: J.F. Abegg, *Reisetagebuch von 1798* (Frankfurt a.M. 1976) 236.

diens goddelijkheid.<sup>11</sup> In de tweede helft van de negentiende eeuw was deze betekenis van het Engelse 'humanism' al verouderd en kwam het woord nog uitsluitend voor in andere betekenissen.

Het woord 'humanist' is in zijn Italiaanse of Latijnse vorm '(h)umanista' veel ouder dan de andere Europese varianten van 'humanisme'. Al in de vijftiende eeuw doceerde de 'humanista' aan de Italiaanse universiteiten de 'studia humanitatis', ook wel genoemd de 'humanae litterae', d.w.z. de Latijnse en Griekse letteren voor zover ze geen technisch-praktisch doel hadden en voor zover ze niet handelden over God of goden. Medicijnen, rechten en theologie en traditionele metafysica vielen zo buiten de 'humanae literae'. Het gebied waarop de 'umanista' zich bevoogd was dat van de profane letteren (grammatica, retorica, poëzie), geschiedschrijving en moraalleer.<sup>12</sup> Dit Italiaans-Latijnse equivalent van 'humanist' is de bron van de hiervóór genoemde Renaissance-betekenis van het woord 'humanisme', dat in die betekenis pas in de negentiende eeuw verschijnt.

Bij vergelijking van de gegevens uit het *WNT* betreffende het woord 'humanisme' met de resultaten van recenter onderzoek en met gegevens over het oudste gebruik van zijn Franse, Duitse en Engelse equivalenten vallen twee dingen op. Ten eerste is het gat tussen enerzijds het eerste Franse (1765), Duitse (1808) en Engelse (1812) gebruik van het woord en anderzijds het eerste Nederlandse gebruik ervan (1872) groot.<sup>13</sup> Zou 'humanisme' vóór 1872 echt niet in het Nederlands voorkomen? Ten tweede is het merkwaardig dat het *WNT* slechts de morele en Renaissance-betekenis van 'humanisme' geeft. Vooral is opvallend dat de tegenwoordig veel voorkomende levensbeschouwelijke betekenis van 'humanisme' ontbreekt in het grote Nederlandse woordenboek uit 1912, terwijl die blijkbaar in een bepaalde variant al te vinden is in het Engelse taalgebruik van honderd jaar eerder. Is het (godsdienstkritische) levensbeschouwelijke gebruik van de Nederlandse term 'humanisme' misschien een twintigste-eeuws verschijnsel?

### Oude woordenboeken

Een antwoord op dit soort vragen is misschien te vinden in oude woordenboeken. Op het Instituut voor Nederlandse Lexicologie in Leiden is een grote verzameling bijeengebracht. Het Nederlandse woord 'humanisme' blijkt voor het eerst in 1884 in een woordenboek te zijn opgenomen. Verwante woorden die lang vóór 1884 wel in een woordenboek figureren, zijn 'humain' en 'humaniteit'. Deze twee woorden komen al in 1777 voor in de elfde druk van *L. Meijers Woordenschat*<sup>14</sup> met respectievelijk de betekenis 'menschlyk, beleefd, heusch' en 'heuschheid, beleefdheid, menschheid'. In de uit 1805 daterende twaalfde druk van dit boek<sup>15</sup>

11 *The Oxford English Dictionary* VII (2e druk; Oxford 1989) 474.

12 Giusliniani, 'Homo, Humanus', 171.

13 Hoewel het *Woordenboek der Nederlandsche taal* ook tot doel heeft etymologie en ontwikkeling van woorden te geven, heeft het niet de uitgesproken bedoeling het oudste gebruik van woorden en hun betekenissen te dateren. Bij gebrek aan iets beters, is het echter ook voor dit laatste een goed uitgangspunt.

14 (Amsterdam 1777), deel I, *Basterdwoorden*, 139.

15 (Dordrecht 1805), deel I, *Basterdwoorden*, 90.

heeft 'humaniteit' twee uitdrukkelijk onderscheiden betekenissen: (1) 'menschlykheid, menschlievendheid, heuschheid'; en (2) 'menschheid, menschelyk geslacht'. In het *Kunstwoordenboek* van P. Weiland uit 1824<sup>16</sup> wordt voor het eerst een verklaring gegeven van 'humaniora', 'humaniseren' en 'humanist'. 'Humaniseren' wordt er omschreven als 'de zeden der wilde volken verbeteren, hen daardoor tot menschen maken', en 'humanist' als 'een schoolgeleerde, welke de schoone wetenschappen beoefent'.<sup>17</sup> Het woord 'humanist' lijkt ook in het Nederlands eerder gebruikt te worden dan 'humanisme'.

Al komt het lemma 'humanisme' pas in 1884 voor het eerst in een Nederlands woordenboek voor, het woord 'humanismus' is wel in één eerder gepubliceerd woordenboek te vinden, en dan nog tamelijk vroeg. In de *Algemeene kunstwoordentolk* van J. Kramers, Jz., gepubliceerd in 1847, vinden we een alinea met een verklaring van achtereenvolgens de woorden: 'humaan', 'humaniora' of 'humaniteits-studiën', 'humanismus', 'humanist', 'humaniseren', 'humanisering', en 'humaniteit'. Het interessantst in dit verband is de volgende passage:

'*humaniora*, pl., [i.e.] *humaniteits-studiën*, de schoone kunsten en de wetenschappen, die den mensch tot mensch vormen; inz. de oude talen, taal- of schoolgeleerdheid; van daar het *humanismus*, nw. lat., het stelsel v. opvoeding en onderrigt, die de hoogere menschvorming bij voorkeur op de aanleering der oude talen en hare letterkunde bouwt, het tegengest. v. *philanthropinismus*'.<sup>18</sup>

'Philanthropinismus' blijkt dan verderop in het boek te verwijzen naar het pedagogische stelsel van een zekere Basedow en zijn vrienden, die van mening waren dat opvoeding en onderwijs moeten worden gebaseerd op 'de zuivere menschelijke natuur en de oorspronkelijke, zuiver menschelijke verhoudingen' en gericht moeten zijn op 'de vorming der kweekelingen tot practisch bruikbare, opgeruimde en welwillende menschen'. We bevinden ons hier in een van origine Duits debat over het centrale doel van onderwijs: praktisch nut en beroepsvoorbereiding of 'allgemeine Menschenbildung' en karaktervorming.<sup>19</sup> Uiteindelijk zou dit debat leiden tot de oprichting van de 'Realschule' in Duitsland en de H.B.S. in Nederland. Het was dit debat waarin Niethammer in 1808 partij koos tegen de eenzijdigheid van het humanisme van mensen als J.J. Winckelmann en Wilhelm von Humboldt.

Gezien deze achtergrond zou men ertoe kunnen neigen 'humanismus' hier nog als een Duits woord te beschouwen, dat in pedagogische en onderwijskundige dis-

16 P. Weiland, *Kunstwoordenboek, of verklaring van allerhande vreemde woorden, benamingen, gezegden en spreekwijzen, die, uit verscheidene talen ontleend, in de zamenleving en in geschriften, betreffende alle vakken van kunsten, wetenschappen en geleerdheid voorkomen* ('s-Gravenhage 1824) 201.

17 Wat hier precies met 'schoolgeleerde' en 'schoone wetenschappen' bedoeld wordt, is mij niet duidelijk. Vermoedelijk wordt hier verwezen naar het type van de Renaissance-humanist.

18 J. Kramers, Jz., *Algemeene kunstwoordentolk* (Gouda 1847) 423. 'Humaniteits-studiën' is hier waarschijnlijk de Nederlandse vertaling van de uitdrukking 'studia humanitatis', die voor het eerst voorkomt bij de Romein Cicero (106-43) en die in de Renaissance nieuw leven werd ingeblazen door Leonardo Bruni (1369-1444). 'Studia humanitatis' en 'studia humaniora' betekenden in veel contexten hetzelfde. Zie D. Klemenz, 'Humaniora', en R. Rieks, 'Humanitas', in: Ritter, *Historisches Wörterbuch* III, kol. 1216-1217 en 1231-1232. Zijdellings merk ik op, dat het Griekse woord 'philanthropía' een van de bronnen is van Cicero's 'humanitas', terwijl hier 'philanthropinismus' staat tegenover 'humanismus'.

19 J. Wachelder, 'De "Duitse universiteit": idee en geschiedenis', in: B. Theunissen, C. Hakfoort e.a., *Newtons God en Mendels bastaarden. Nieuwe visies op de 'helden van de wetenschap'* (Amsterdam/Leuven 1997) 174-175; Birus, 'Archeology'.

cussies in Nederland als vakterm ('kunstwoord') gebruikt werd. Men heeft de hoofdletter laten vallen, maar de Duitse uitgang '-ismus' gehandhaafd. Bovendien, Kramers' *Algemeene kunstwoordentolk* is volgens de ondertitel een boek dat de 'vertaling en verklaring' bevat van 'vreemde woorden en zegswijzen'.<sup>20</sup> Echter, de uitgang '-ismus' kwam in de eerste helft van de negentiende eeuw nog volop voor in het Nederlands. We hebben hier, zoals ook in het Duits, te maken met een oorspronkelijk neolatijnse uitgang. Het lijkt erop dat juist in de jaren veertig in het Nederlands de (toen zeer productieve!) uitgang '-ismus' steeds meer plaats maakte voor het al decennia lang ook bestaande maar vooralsnog minder gebruikte '-isme'.<sup>21</sup> Frappant in dit verband is een Nederlandstalig artikel uit 1846 (een bespreking van twee Frans-talige publicaties) waarin eerst de woorden 'materialismus', 'liberalismus', 'cynismus' en 'Saint-Simonismus' worden gebezigd, maar waarin vanaf een bepaald punt alleen nog maar de uitgang '-isme' voorkomt: in 'Saint-Simonisme' en 'Fourierisme'.<sup>22</sup> Kortom: 'humanismus' was in de eerste helft van de negentiende eeuw een Nederlands woord.

Het oudste woordenboek waarin het Nederlandse woord 'humanisme' (onderscheiden van 'humanismus') voorkomt, werd gepubliceerd in 1884. Het is het *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal* van J.H. van Dale in zijn derde, door J. Manhave vermeerderde en verbeterde druk.<sup>23</sup> Het lemma van het onzijdige woord zonder meervoud luidt daar 'humanisme, humanismus' (de oudere vorm wordt er nog bijgegeven) en de omschrijving is als volgt: 'het stelsel van opvoeding en onderwijs, dat de hoogere vorming van den mensch bij voorkeur op het aanleeren der oude taalen en hare letterkunde bouwt'. Deze omschrijving is praktisch dezelfde als die in Kramers' woordentolk uit 1847.

Een nieuwe betekenis daarentegen wordt zichtbaar in M.J. Koenens *Verklarend handwoordenboek der Nederlandsche taal* uit 1909. De omschrijving van 'humanisme' is niet noemenswaard anders dan wat we al gezien hebben, maar die van 'humanist' is opmerkelijk:

'persoon die de humaniora beoefent of onderwijst (...); gesch. inzonderheid degene wiens al te groote en eenzijdige bewondering voor den schoonen vorm der klassieke schrijvers tot een bijna even groote geestdrift voor den inhoud, voor de heidensehe beginselen in godsdienst en zedenleer leidde'.<sup>24</sup>

Hier verschijnt het humanist-zijn in een nieuwe levensbeschouwelijke betekenis. Deze nieuwe betekenis is duidelijk afgeleid van een bepaalde interpretatie en toespitsing van de oudere pedagogische en Renaissance-betekenis. Ik vermoed dat het in brede kring gehanteerd worden van deze nieuwe betekenis verband houdt met

20 Het zo in Kramers' *Algemeene kunstwoordentolle* beschreven woord 'humanismus' komt ook voor onder het lemma 'humaniteit' in A. Winkler Prins (ed.), *Geïllustreerde encyclopaedie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid* (Amsterdam 1876) deel 8.

21 Met dank aan A. Moerdijk, de hoofdredacteur van het *WNT*, die mij in een brief van 24 maart 1998 zijn oordeel gaf over de verhouding van '-ismus' tot '-isme'. Ook Kramers, zie het citaat, wees al op de neolatijnse achtergrond van 'humanismus'. Het zesde deel van het *WNT* uit 1912 vermeldt bij het trefwoord 'humanisme' echter: 'Waarschijnlijk naar het voorbeeld van hd. *humanismus*'.

22 Het gaat hier om het artikel 'Louis Blanc' van G. de Clercq, *De Gids*, 10 (1846), deel II, 1-33, 43-78 en 131-162. Het is op blz. 141 dat '-ismus' plotseling verandert in '-isme'.

23 's-Gravenhage/Leiden 1884.

24 8e druk; Groningen z.j. [1909].



de emancipatie vanaf ongeveer 1870 van de latere gereformeerden onder leiding van G. Groen van Prinsterer, A. Kuyper en A.F. de Savornin Lohman.<sup>25</sup> Zij paarden hun maatschappelijk en politiek gevecht aan een theocratisch geïnspireerde ideologie waarin het rechtzinnige protestantse christendom werd gesteld tegenover het heidense en moderne humanisme. Zo schreef Kuyper in 1894 in zijn *Encyclopaedie der heilige godgeleerdheid* over 'de tegenstelling tusschen de natuur en de genade, tusschen Humanisme en Theïsme'.<sup>26</sup> Dit conflict werd volgens Kuyper oorspronkelijk tussen de christelijke kerk en de vijandige buitenwereld uitgevochten, na Constantijn de Grote en Augustinus echter binnen de kerk. Elders in hetzelfde boek stelt Kuyper dat de Reformatie ongetwijfeld de triomf van het humanisme heeft voorkomen. Als de Reformatie niet tussenbeide was gekomen zou het esthetisch-filologisch geaarde humanisme van de Renaissance reeds destijds het algemeen besef ongemerkt van de christelijke religie hebben losgeweekt.

'In de 16e eeuw was het metterdaad aan de Reformatorische beweging gelukt den paganistischen geest, die in het Humanisme school te bezweren. Welke vorderingen dit weeropleven van den paganistischen geest dan ook in de 15e en 16e eeuw in Italië maakte, het was hem niet gelukt bij de volkeren van Midden- en Noord-Europa vasten voet te krijgen. (...) Het Paganisme was in zijn humanistischen vorm te zeer op het uitwendige gericht, en te weinig bezielend en welbewust drager van een eigen levensbeginsel, om toen reeds een eigen levens- en wereldbeschouwing tegen die der Reformatie over te stellen.'<sup>27</sup>

Het paganisme slaagde daar volgens Kuyper pas in met het deïsme en de Verlichting.

Het is niet zo dat men na 1909 een ongodsdienstige betekenis van 'humanist' en 'humanisme' in alle woordenboeken ziet opduiken. In de na 1909 uitgegeven woordenboeken van Van Dale (1924) en Kramers (1948) komt een ongodsdienstige betekenis niet voor, en – ondanks Koenens *Verklarend handwoordenboek* uit 1909 – zelfs niet in het woordenboek van Koenen-Endepols uit 1948. Pas in *Van Dale's nieuw groot woordenboek der Nederlandse taal* uit 1950<sup>28</sup> vinden we de ongodsdienstig-levensbeschouwelijke betekenis opnieuw, en wel als volgt:

'HUMANISME, o., 1. het streven humaan te zijn, zachte en menslievende zedeleer; – 2. in jongere tijd gebruikt als naam voor die wereldbeschouwing die voor alles de menselijke waardigheid, de vrijheid en de waarde der persoonlijkheid wil hooghouden en bevorderen en die het geloof aan een persoonlijk god niet als praemisse stelt; – 3. geestelijke stroming in de 14de-16de eeuw, zich vooral kenmerkende door vernieuwde studie der oude wijsbegeerte, letteren en kunst.

HUMANIST, m. (-en), 1. aanhanger van het humanisme (inz. bet. 2.); – 2. iemand die de humaniora beoefent en onderwijst.'

25 J.P. van Praag verdedigde in 1946 het gebruik van het woord 'humanisme' als aanduiding voor een ongodsdienstige levensbeschouwing onder meer door erop te wijzen, 'dat de humanisten deze naam niet zelf hebben gekozen. Hij is hun opgedrongen door het Orthodoxe Protestantisme, dat de term humanisme veelal gebruikte als samenvatting van alle in zijn oog verderfelijke uitingen van ongodsdienstige levenspraktijk en zuiver redelijke bezinning op de levensvragen.' J.P. van Praag, 'Autonom humanisme' (1947), in: P. Derckx en B. Gasenbeek (ed.), *J.P. van Praag. Vader van het moderne Nederlandse humanisme* (Utrecht 1997) 120.

26 A. Kuyper, *Encyclopaedie der heilige godgeleerdheid. Deel twee. Algemeen deel* (Amsterdam 1894) 597. Kuyper heeft deze levensbeschouwelijke betekenis van 'humanisme' niet als eerste geïntroduceerd in protestantse kring. Zie verderop in dit artikel.

27 Kuyper, *Encyclopaedie*, 617.

28 7e druk; 's-Gravenhage 1950.

Het opzienbarende succes van het begin 1946 opgerichte Humanistisch Verbond zal niet vreemd zijn geweest aan het opnemen van de 'in jongere tijd' gebruikte betekenis van 'humanisme'.

Het onderzoek van de oude woordenboeken heeft opgeleverd, dat daarin van de vijf eerder genoemde betekenissen van 'humanisme' met name de pedagogische voorkomt. In de vorm 'humanismus' komt het woord in zijn pedagogische betekenis al voor in een woordenboek uit 1847. De tweede keer dat het woord voorkomt in een woordenboek, weer in zijn pedagogische betekenis maar nu in de '-isme-vorm', is in 1884. De levensbeschouwelijke betekenis van het woord 'humanisme' komt pas voor het eerst voor in een woordenboek uit 1950, al wordt zij aangekondigd in de beschrijving van 'humanist' in een woordenboek uit 1909. Samengenomen met de gegevens uit het *WNT* komt dit erop neer dat 'humanisme' in het negentiende-eeuwse Nederlands drie betekenissen had:

- (1) een *morele* betekenis: het morele streven humaan te zijn, dat wil zeggen: menslievend en zacht;
- (2) een *Renaissance*-betekenis: de Europese geestelijke stroming, laat in de Middeleeuwen ontstaan en voortdurend tot uiterlijk 1620, die zich vooral kenmerkt door de studie van de oude Griekse en Romeinse letteren, wijsbegeerte en kunst;
- (3) een *pedagogische* betekenis: de pedagogische richting die veel nadruk legt op de vorming tot 'ware', 'hogere' menselijkheid als doel en op de taal en cultuur van de oude Grieken en Romeinen als middel daartoe.

De esthetische en levensbeschouwelijke betekenis van 'humanisme' komen volgens de woordenboeken niet voor in het negentiende-eeuwse Nederlands. In de aangehaalde tekst van Kuyper uit 1894 heeft het humanisme echter in de eerste plaats een heidens-levensbeschouwelijke betekenis, en Kuyper heeft het daarbij ook nog over het esthetisch-filologisch geaarde humanisme van de Renaissance. Het is dus niet verstandig het bij de woordenboeken te laten. In dit artikel krijgt *De Gids* het laatste woord. Voordat ik uiteenzet wat het doornemen van *De Gids* heeft opgeleverd, volgt nu eerst een paragraaf over het belang en de aard van dit tijdschrift.

### Over *De Gids*

*De Gids* is een tijdschrift dat onafgebroken heeft bestaan sinds de oprichting in 1837. Remieg Aerts heeft het belang van de negentiende-eeuwse *Gids* onlangs beschreven.<sup>29</sup> *De Gids* was niet belangrijk omdat het blad een omvangrijke lezersgroep had. Die groep zal tussen de duizend en maximaal tienduizend lezers hebben omvat. Omstreeks 1840 was de lezerskring van *De Gids* zeker kleiner dan die van concurrenten als *Het Leeskabinet* en *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Rond 1885 was die kring veel kleiner dan het lezerspubliek van geïllustreerde familie-weekbladen als *Eigen Haard* en *De Amsterdammer* en dan van dagbladen als

29 R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) 11-19; R. Aerts, 'De Gids en zijn publiek. Een compositieportret', *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 1 (1994) 107-129.



*Nieuws van den Dag*, *NRC* en *Algemeen Handelsblad*. (Dagbladen kregen pas toen duidelijk veel meer lezers dan week- en maandbladen.) Het belang van *De Gids* berustte op het feit dat dit tijdschrift verbonden was met een betrekkelijk homogene bovenlaag die in het maatschappelijke en culturele leven van Nederland de toon aangaf. Het blad bezat prestige onder deze elite. De mensen die schreven in het blad en de mensen die het lezen behoorden tot de leidende kringen van Nederland, en daarom was dit tijdschrift belangrijk. In *De Gids* komt men de denkwereld tegen van een in de toenmalige verhoudingen toonaangevende kring van liberale, protestantse burgers.<sup>30</sup> Aerts vat de ontwikkeling in de oriëntatie van het tijdschrift als volgt samen:

'*De Gids* vertegenwoordigde voor 1840 een voor-politieke fase van liberaal denken. Het blad wilde vrijzinnigheid en ontwikkeling op elk gebied bevorderen maar achtte de onpartijdige opstelling die hoorde bij een open geest nog onvereenigbaar met uitgesproken staatkundige opvattingen. Vanaf 1840 begon de redactie steun te geven aan degenen die het liberalisme ook gingen maken tot een programma van staatkundige vernieuwing, nodig om die vrije ontwikkeling te kunnen realiseren. Hoewel politiek op zichzelf altijd een kleine rubriek is geweest in dit tijdschrift, heeft de loyaliteit aan de liberale partij of partijen sinds de jaren 1840 ruim een eeuw lang een stempel gedrukt op de redactionele beleidskeuzen. Zo werd *De Gids* geleidelijk een verzamelplaats van degenen die zich als vrijzinnigen of liberalen in ruime zin beschouwden. Daardoor raakte hij tevens verbonden met een herkenbaar sociaal milieu, waarvan hij in de tweede helft van de negentiende eeuw de stemmingen en opvattingen ging representeren: relatief vrijzinnige, protestantse, goed opgeleide, maatschappelijk leidinggevende grootburgers.<sup>31</sup>

In tegenstelling tot een gangbare opvatting is *De Gids* nooit in engere zin een literair tijdschrift geweest. Het ideaal van een zuivere literatuur dateert in Nederland van het eind van de negentiende eeuw. *De Gids* heeft het nooit aangehangen. De auteurs in *De Gids* waren mensen die zich buiten de veilige kring van hun eigen werkzaamheden en specialisaties begaven. Uit een gevoel van verantwoordelijkheid voor de samenleving en de cultuur spraken zij zich uit over allerlei kwesties van publiek belang.

'De auteurs die hier het woord namen waren dichters en letterkundigen, hoogleraren in allerlei disciplines, politici en hoge ambtenaren, officieren, artsen, advocaten en kooplieden. Wat hun cultuur eenheid verleende, is dat zij elk in hun persoon een aantal van deze hoedanigheden verenigden. Zij waren tegelijk koopman, letterkundige en bestuurder, of hoogleraar, letterkundige en politicus, bewogen zich nog met gezag op allerlei vakgebieden en vormden het bestuur van tal van organisaties.<sup>32</sup>

In wat nu volgt wordt behandeld hoe de mensen die in *De Gids* schreven, het woord 'humanisme' gebruikten. Achtereenvolgens komen de vijf hierboven onderscheiden betekenissen aan de orde.<sup>33</sup>

30 In mijn onderzoek heb ik – voor zover ik weet – geen teksten bestudeerd van rooms-katholieke Nederlanders. Het zou interessant zijn om te zien of 'humanisme' in rooms-katholieke kring een andere betekenis had. Zie ook noot 25.

31 Aerts, *Letterheren*, 12.

32 Ibidem, 16.

33 Om de lezer in staat te stellen beter te beoordelen wat het nu volgende gedeelte van dit artikel waard is, vermeld ik iets over hoe ik te werk ben gegaan bij het doornemen van *De Gids*. Ik heb me beperkt tot de pe-

## Moreel humanisme

Het oudste voorkomen van het Nederlandse woord 'humanisme' dat ik in *De Gids* heb gevonden, is van 1847. Dit is precies het jaar waarin Kramers' *Algemee-ne kunstwoordentolk* voor het eerst melding maakt van 'humanismus' in zijn pedagogische betekenis. In *De Gids* gaat het echter om een andere betekenis en het woord 'humanisme' staat hier in een heel andere context. Het komt voor in het artikel 'Arnold Ruge over de Fransche socialisten',<sup>34</sup> een tekst van Ruge, gekozen, ingeleid en in het Nederlands vertaald door Gerrit de Clercq (1821-1857). De titel van de oorspronkelijke publicatie van Ruge wordt nergens vermeld, maar het is *Zwei Jahre in Paris. Studien und Erinnerungen*, in 1846 in twee delen in Leipzig uitgegeven.<sup>35</sup>

De Clercq was vanaf februari 1845 de nieuwe redacteur van *De Gids* voor juridische en politieke onderwerpen. Hij was, aldus Aerts, 'in de tweede helft van de jaren veertig een van de belangrijkste publicisten en organisatoren van de prille liberale beweging' in Nederland en iemand met een 'voortdurende en onbevooroordeelde belangstelling voor het nieuwe'.<sup>36</sup> De Clercq was diep getroffen door de ellende van de arbeidersbevolking in de grote Europese industriesteden. Hij verdiepte zich al sinds 1844 in de verschillende vormen van het socialisme, maar hij gaf zijn eigen liberale positie niet op. Hij wees het communisme van Babeuf en de Engelse chartisten af als verwezenlijking van gelijkheid door terugkeer tot de onbeschaafde natuurstaat. De utopische stelsels van Saint-Simon, Fourier en Owen vond hij weinig realistisch. Toch leek het hem nuttig om onpartijdig studie te maken van de maatschappijkritiek van communisten en socialisten, en ook van de meer praktische en bruikbare voorstellen van een socialist als Louis Blanc. In de jaargang 1846 had De Clercq al een groot artikel over Blanc gepubliceerd. Waarschijnlijk was hij het ook die in 1847 een recensie schreef van de Nederlandse vertaling van Étienne Cabets *Communistische geloofsbelijdenis*.<sup>37</sup> In datzelfde jaar publiceerde hij dus de vertaling van door Ruge geschreven berichten over socialistten in Parijs.

riode 1837-1881. Het jaar 1837 is het jaar waarin *De Gids* begint. Het jaar 1881 is tamelijk willekeurig, maar wel is duidelijk dat het woord 'humanisme' dan in het Nederlands al regelmatig gebruikt wordt. Uiteraard kon ik niet alle vijftienveertig jaargangen van kaft tot kaft nauwkeurig lezen, en ze zijn niet op CD-ROM beschikbaar. Ik heb ervoor gekozen alle artikelen grondig te bekijken die ik door de auteur of door hun titel in verband bracht met de hierboven besproken betekenissen van humanisme. Het gaat hierbij om ruim honderd artikelen, waaronder slechts zes uit de periode 1837-1846. Voorbeelden van hier bedoelde auteurs zijn Johannes van Vloten en Allard Pierson. Voorbeelden van titels zijn: 'Verdediging van de eer van Socrates', 'Het wezen en de zedelijke invloed van het heidendom', 'Denkbeelden over pauperisme en armverzorging', 'Marsilius Ficinus en zijn werk: "De vita libri tres"', 'Gymnasiaal onderwijs en paedagogiek' en 'Theologie en godsdienstwetenschap'. De overige bijdragen aan de jaargangen 1837-1881 zijn diagonaalsgewijs en veel sneller doorgewerkt. Fons van den Boogert en Monique Schonckert dank ik voor het volgens mijn aanwijzingen doornemen van de jaargangen 1866-1881 van *De Gids*.

34 Volgens Giustiniani komt 'Humanismus' anders dan in de Renaissance-betekenis in het Duits ook voor het eerst voor bij Ruge, en wel in de *Hallische Jahrbücher* van 1840: 31 augustus en 8 oktober. Vgl. Giustiniani, 'Homo, Humanus', 175.

35 Uitgever was Wilhelm Jurann. De Clercqs vertaling omvat zes paragrafen (9-13 en 16) uit het eerste deel van Ruge's werk.

36 Aerts, *Letterheren*, 135.

37 In deze publicaties komen de woorden 'humanisme' en 'humanist(isch)' niet voor.

Arnold Ruge (1802-1880) was een Duitser die zich in 1843-1844 in Parijs bevond om samen met een andere jong-hegeliaan, Karl Marx, de *Deutsch-Französische Jahrbücher* op te richten.<sup>38</sup> Hen was gebleken dat oppositionele publicaties in Pruisen steeds op de censuur strandden. Doel van de nieuwe periodiek zou onder meer zijn om tegenover de reactionairen en nationalisten van beide kanten de samenwerking te bevorderen tussen Duitse en Franse liberalen, pleitbezorgers van 'de algemeene vrijheidszaak'. In de periode dat Ruge bezig was zijn tijdschrift te organiseren, bezocht hij in Parijs diverse socialistische personen en groeperingen. Hij deed in voor publicatie bestemde brieven verslag van deze ontmoetingen. Het woord 'humanisme' verschijnt meteen al aan het begin van de uit het Duits vertaalde tekst van Ruge. Voor Duitse liberalen die willen samenwerken met hun Franse geestverwanten is de keuze niet moeilijk, schrijft Ruge: vanuit Duitse optiek is de hele Franse oppositie liberaal.<sup>39</sup> Andersom is wel moeilijk, want Frankrijk is voor de Fransen de wereld. Praktisch alle Fransen zijn nationalist en ze hebben geen behoefte aan internationale samenwerking. In dit verband staat er dan:

'en het kon wel gebeuren dat wij enkel met de uiterste linkerzijde tot eenige verstandhouding kwamen: slechts de communisten zijn voor het Humanisme, dat de menschheid in hare volheid opvat, zonder zich aan bekrompene of eenzijdige onderverdeelingen te bekeuren, vatbaar.<sup>40</sup>

Humanisme staat hier dus tegenover nationalisme en groepsegoïsme en betekent 'liefde voor de mensheid als geheel' of 'besef van verbondenheid met alle mensen'. Ruge schrijft vervolgens ironisch, dat hij het nog niet tot het geloof in de alleenzigmakende gemeenschap van goederen heeft gebracht. Hij merkt op dat één van de hindernissen voor het slagen van het communisme is, dat er nu eenmaal mensen en karakters zijn die elkaar niet verdragen. Hij beschrijft dan onder de paragraaftitel 'Cabet en het humanisme' zijn ontmoeting met de communistische leider van die naam. In hun gesprek over de demystificerende rol van de wetenschap vraagt Cabet wat de oppositie in Duitsland doet om 'de idee der menschheid' van een abstractie tot werkelijkheid te maken en de maatschappij rationeler vorm te geven. Ruge maakt duidelijk dat er geen georganiseerd communisme in Duitsland bestaat, maar dat de oppositionele filosofen en politici in Duitsland het in beginsel wel met Cabet eens zijn:

'wij erkennen met u den mensch als het beginsel en het doel der maatschappij; maar de wijze, waarop de maatschappij tot dat doel moet georganiseerd worden, is ons nog niet helder. Wij kunnen voor het oogenblik niets *doen* als zelve het zuiver-menschelijke in ons ontwikkelen; aan eene theorie om met éénen slag allen te humaniseren, ontbreekt het ons echter nog geheel.<sup>41</sup>

In deze paragraaf betekent humanisme dus zoiets als het streven de samenleving zo te veranderen en in te richten dat alle mensen daadwerkelijk als mens tot hant

38 Voor meer informatie over Ruge en de jong-hegelianen zie bijvoorbeeld L. Kolakowski, *Geschiedenis van het marxisme I* (Utrecht/Antwerpen 1980) 110-113.

39 Niet alleen het woord 'humanisme', ook de woorden 'liberaal', 'liberalisme', 'socialisme' en 'communisme' waren in de jaren 1840 in Europa nog betrekkelijk nieuw en onvast. Het tijdperk waarin 'liberalen' en 'socialisten' als vanzelfsprekend tegenover elkaar stonden, was nog niet aangebroken.

40 [Gerrit de Clercq] 'Arnold Ruge over de Fransche socialisten', *De Gids*, 11 (1847), deel II, 316.

41 *Ibidem*, 322.

recht kunnen komen. Cabet was ervan overtuigd dat dat alleen mogelijk was 'langs den weg der "communauté"'. Deze weg impliceerde onder meer een staats-monopolie op kapitaal en productie van goederen.

Het humanisme van Cabet, zoals door Ruge hier beschreven, is vooral een moreel en ook politiek gericht kosmopolitisch besef, een besef van de eenheid en verbondenheid van de mensheid. Humanisme is hier niet in de eerste plaats atheïsme. Ruge was echter wel atheïst en in zijn tekst gaat hij ook uitdrukkelijk in op het atheïstisch materialisme van Théodore Dezamy, naast Cabet de belangrijkste communistische leider van Frankrijk. In verband met Dezamy's atheïsme komen de woorden 'humanisme', 'humanistisch' e.d. echter niet voor. Atheïsme is in de tekst van Ruge duidelijk niet het centrale kenmerk van het door hem besproken humanisme. Hoogstens kan men zeggen dat bij zijn interpretatie van het christendom atheïsme een vanzelfsprekende vooronderstelling van het humanisme was. In het humanisme van Ruge was de mens, en niets of niemand anders, beginsel en doel van de samenleving en dat hield voor hem een afwijzing (of in Hegeliaanse termen: een 'opheffing') van de christelijke godsdienst in.

In *De Gids* komt de morele betekenis van 'humanisme' verder niet meer zelfstandig voor. Wel hebben andere betekenissen van het woord er vaak tevens een morele dimensie.

### Renaissance-humanisme

De doopsgezinde theoloog J. van Gilse schreef in 1858 in *De Gids* over een nieuw boek van David Friedrich Strauss, de auteur van het beroemde en beruchte boek over het leven van Jezus. Zijn nieuwe boek handelde over Ulrich van Hutten. Van Gilse schrijft al meteen aan het begin van zijn lijvige bespreking:

'De auteur is hoog ingenomen met zijnen held en met de rigting waarvan hij de voorname vertegenwoordiger was, het humanisme, zooals het zich in de eeuw der hervorming vertoonde.'<sup>42</sup>

Dat het hier gaat om het humanisme in zijn Renaissance-betekenis, laat zich raden, maar wordt bevestigd door verschillende passages in het artikel, bijvoorbeeld door deze:

'De bisschop aldaar [d.w.z. te Olmutz], een ijverig voorstander van de herlevende letteren en wetenschappen, een vereerder van Erasmus, nam den dolenden ridder van het humanisme in zijn paleis op en gaf hem bij zijn vertrek naar Weenen niet alleen reisgeld, maar schonk hem ook een paard.'<sup>43</sup>

Tegen 1860, het jaar van Jacob Burckhardts invloedrijke *Die Kultur der Renaissance in Italien*, lijkt 'humanisme' in de Renaissance-betekenis een geaccepteerd Nederlands woord. Nog een aanwijzing daarvoor is, dat men in bibliotheken een

42 J. van Gilse, 'Ulrich van Hutten'. *De Gids*, 22 (1858), deel I, 653.

43 Ibidem, 669. Ook op blz. 663 komt het woord 'humanisme' in deze betekenis voor. In *De Gids* uit hetzelfde jaar 1858 (jrg. 22, deel II, 289-324 en 417-473) vinden we ook het artikel "Hugo de Groot en Maria van Raigersbergh" van R. Fruin. Op p. 305 van dit artikel komt het woord 'humanist' voor in de Renaissance-betekenis. Dit is een van de plaatsen waar het WNT bij 'humanist' naar verwijst. Zie noot 5 bij dit artikel.

boek kan aantreffen dat in 1860 werd gepubliceerd en de titel draagt: *Petrarca, de profeet van het humanisme*.<sup>44</sup>

In *De Gids* van 1863 treffen we een artikel van Conrad Busken Huet aan waarin 'humanisme' eveneens in zijn Renaissance-betekenis gebruikt wordt. Huet had in 1862 ontslag genomen als predikant en was met overtuiging aan een nieuwe loopbaan begonnen als literair criticus.<sup>45</sup> In zijn letterkundige rubriek in *De Gids* besprak Huet in 1863 met enthousiasme de roman *Romola* van de Engelse schrijfster George Eliot. De historische roman speelt in het Florence van de vijftiende eeuw. Romola is de heldin van het boek, die op een gegeven moment al voorbereidingen heeft getroffen om Florence en haar trouweloze echtgenoot Tito te verlaten, wanneer ze de monnik Savonarola ontmoet. Deze maakt haar duidelijk dat de renaissancistische idealen van individuele ontwikkeling die ze van haar vader had overgenomen, de mindere zijn van de universele, humanitaire idealen van het christendom. Huet interpreteert aldus:

'Eene andere dogmatiek als deze zuiver ethische wordt haar [Romola] door hem [Savonarola] niet verkondigd. Voorts is het juist Savonarola, de fantastische monnik, die het in zuivere menselijkheid van de in het humanisme grootgebragte Romola wint. Hij verwijt haar, en met onbetwistbaar regt, dat zij niet nationaal is; dat er geen hart in haren boezem klopt voor de lijdende kinderen van haar eigen vaderland; dat hare aristokratisch-litterarische vorming haar ongevoelig heeft gemaakt voor de schare van hare medeschepselen.'<sup>46</sup>

Het door Savonarola aan Romola verkondigde christendom is volgens Huet het enige dat zij mist en waarvoor zij sympathie voelen kan.

'Vandaar dat Romola, die haar leven lang het bestaan van iederen priester zonder onderscheid vereenzelvigd had met onnatuur, met bekrompenheid van geest en engte van hart, zich door Savonarola overmeesterd gevoelde. Reeds zijn blik-alleen boeide haar. Er sprak belangstelling uit, er sprak deernis uit, doch "apart from any personal feeling." Niet haar persoon maar hare menselijkheid was er het voorwerp van, en nooit tot hiertoe had zij iemand ontmoet in wiens oog haar rang als medeschepsel, zonder meer, eene voldoende aanbeveling geweest was om levendige sympathie te verdienen: "It was the first time she had encountered a gaze in which simple human fellowship expressed itself as a strongly felt bond."<sup>47</sup>

Het morele besef van de eenheid en verbondenheid van alle mensen wordt door Huet als de kern van het christendom neergezet tegenover een humanisme dat wordt opgevat als een niet-levensbeschouwelijk, nihilistisch getoonzet elitair-kunstzinnig ideaal van persoonlijke vorming. Dat is opmerkelijk, als we dit vergelijken met de in de vorige paragraaf besproken manier waarop Arnold Ruge het woord 'humanisme' gebruikte. De morele houding die bij Huet tegenover een pedagogisch-esthetisch opgevat Renaissance-humanisme als de kern van het christendom verschijnt, wordt door Ruge juist 'humanisme' genoemd. Wat Huet betreft zou men kunnen zeggen, dat hij enerzijds de christelijke levensbeschouwing

44 W. Doorenbos, *Petrarca, de profeet van het humanisme* (Winschoten 1860) 32 blz. In dit boekje komt het woord 'humanisme' voortdurend voor.

45 Zie over Huet bijvoorbeeld diverse publicaties van Olf Praamstra.

46 Cd. Busken Huet, 'Letterkunde. Kronijk en kritiek', *De Gids*, 27 (1863), deel II, 116.

47 Ibidem, 117.

primair als een morele houding opvat en anderzijds het Renaissance-humanisme primair als een esthetisch vormingsideaal zonder levensbeschouwelijke ernst.

In het vervolg van zijn bespreking van *Romola* stelt Huet dat George Eliot niet deugt voor de controverse. Zij heeft een hekel aan frontaal botsende machten die niet komen tot een synthese op een hoger niveau. Het ligt direct in de richting van haar geest en haar ontwikkeling:

'om in te zien dat het humanisme onbekwaam is sommige van de diepste en edelste behoeften van het moderne zelfbewustzijn te bevredigen; dat alleen het geëssentieerde christendom dit vermag; en dat om die reden de antithese van christendom en renaissance in den grond der zaak de antithese is en blijft van natuurleven en wedergeboorte, van zelfzucht en devouement, van genieten en geven. Sedert den aanvang der nieuwere geschiedenis tot op heden toe staan deze beide richtingen voortdurend onder de wapenen en houden elkander in het oog; de strijd is nog altijd niet bijgelegd. Doch (...) [men moet] niet meenen dat het voortduren van de worsteling der beginselen een teeken is dat de strijd nog in het leven van geen enkel bijzonder persoon geleid heeft tot verzoening en vrede. Er worden integendeel een aantal individuen aangetroffen, en Romola Bardo is daarvan de type, die langs den weg van smartelijke lotgevallen en bittere gemoedservaringen tot de verborgenheid dier hoogere eenheid doorgedrongen zijn. Dit is, indien men het zoo noemen wil, de les van dezen roman.'<sup>48</sup>

In het door de ex-predikant en leraar W.P. Wolters geschreven artikel 'Hugo de Groot als verdediger van het Christendom' uit jaargang 1869 van *De Gids* blijken Renaissance-humanisme en ongodsdienstig humanisme als verwant te worden gezien. Neem bijvoorbeeld de volgende passage:

'[Bij] het begin der Renaissance scheen het zelfs dat de kerk onder de Humanisten voorvechters voor hare zaak en verdedigers van de openbaring des Christendoms vinden kon. Maar al liep het niet altijd in 't oog, en al waren die defensores fidei zelve met den besten wil beziel, zij waren niet zelden door het ongeloof toch reeds bedorven. De Humanisten hadden de kerk ingenomen (...) en als zij den Godsdienst en het Christendom verdedigden, was het niet zelden bovenal hun wensch, dat de fraaie zinsneden van hun pleidooi zouden bewonderd worden. En als zij werkelijk geloovig wilden zijn, dan waren nog sommige dingen voor hun geloof te zwaar, of Christendom en Heidendom werden op de zonderlingste wijze dooreengemengd.'<sup>49</sup>

Waarschijnlijk is deze schildering van de Renaissance-humanisten voor de overgrote meerderheid van hen onjuist.<sup>50</sup> Dat neemt niet weg, dat het in de tweede helft van de negentiende eeuw onder protestanten (en onder atheïstische vrijdenkers?) gebruikelijk lijkt te zijn geweest om in ongenueanceerde navolging van Burckhardt de Renaissance-humanisten voor te stellen als primair esthetisch geïnteresseerde crypto-atheïsten, die de levensbeschouwelijke ernst en diepgang van ware christenen ontbeerden. We zagen al dat Kuypers ook een dergelijk beeld schetste.

48 Ibidem, 118-119. 'Devouement' betekent 'opoffering, toewijding'.

49 W.P. Wolters, 'Hugo de Groot als verdediger van het Christendom', *De Gids*, 33 (1869), deel III, 466. In een noot bij het hier gebruikte citaat wordt verwezen naar Georg Voigt, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums, oder das erste Jahrhundert des Humanismus* uit 1859.

50 Zie bijvoorbeeld Ch.G. Nauert, Jr., *Humanism and the Culture of Renaissance Europe* (Cambridge enz. 1995) 1-2, 55-56, 142-144; P.O. Kristeller, 'The Moral Thought of Renaissance Humanism' (repr. 1961), in: *ibidem*, *Renaissance Thought and the Arts. Collected Essays* (New York, 1980) 40; Lucien Febvre, *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century. The Religion of Rabelais* (Cambridge/London 1982); Bakkin, *Renaissance*, 324-418.



## Pedagogisch en esthetisch humanisme

Het woord 'humanismus' komt in 1843 in het tijdschrift *Het Lees kabinet* al voor als tegengestelde van 'realismus'. We hebben hier te maken met een reisverslag van een anonieme Duitse natuurkundige die Birmingham bezocht. Een onbekende heeft het stuk in het Nederlands vertaald. Volgens de auteur werd er in Birmingham bijzonder veel voor het onderwijs gedaan, maar de King Edward's School, een 'free grammar school', was er de enige onderwijsinstelling die te vergelijken was met een Duits gymnasium. Grieks, Latijn en wiskunde waren er de belangrijkste vakken. De Duitse natuurkundige wijst erop, dat velen dit soort onderwijsinstellingen vijandig gezind zijn, 'ze voor nutteloos en ongepast voor onzen tijd verklaren, middeleeuwse prullenhokken noemen, en ze wel zouden willen opheffen.'<sup>51</sup> De auteur vraagt zich echter af

'op welke schitterende uitkomsten het realismus als algemeen opvoedingsmiddel, in tegenoverstelling van het humanismus, zich wel kan beroemen. Tot nog toe is er niet veel van te zien; men wijst ons op de jeugd van dit stelsel, en troost ons met de toekomst. (...) Eene omstandigheid, die mijns bedunkens juist niet tegen de waarde van het humanismus spreekt, is deze, dat deszelfs hevigste vijanden doorgaans menschen zijn, die in hunne jeugd gelukkig genoeg waren om door geene Latijnsche of Grieksche meesters geplaagd te worden, en daardoor het onheil eener klassieke opvoeding te ontkomen.'<sup>52</sup>

Inhoudelijk voegt dit nauwelijks iets toe aan wat we eerder in dit artikel al hebben gesteld. Het is er wel een illustratie van hoe het woord 'humanisme' in zijn '-ismus'-vorm al in het Nederlands van 1843 in de pedagogische betekenis voorkomt.

In *De Gids* heb ik 'humanisme' echter niet echt in een pedagogische betekenis gevonden, hoewel er toch heel wat artikelen over gymnasium, H.B.S. en andere onderwijskwesties in staan. Het Renaissance-humanisme heeft ook in *De Gids* een element van vorming en persoonlijke ontwikkeling in zich, maar het pedagogische humanisme komt in *De Gids* nergens voor buiten de context van het humanisme uit de Renaissance-periode. In het artikel 'Voorbereidend Hooger Onderwijs' uit 1865 komen wel de uitdrukkingen 'litterae humaniores', 'das humanistische Princip' (een citaat uit het Duits) en 'humaniores' voor, maar het Nederlandse woord 'humanisme' wordt hier niet gebruikt.<sup>53</sup> Als de auteur dat wel gedaan had, zou 'humanisme' hier 'oude letteren' of (klassieke) 'filologie' betekend hebben.

Het esthetisch humanisme komt in *De Gids* nauwelijks voor. Hoogstens kan men zeggen dat in Huets bespreking van Romola's renaissancistisch humanisme een pedagogisch-esthetisch element zit.

51 'Uit het reisjournaal van een Duitschen natuurkundige. (Naar het Hoogduitsch.) VI', *Het Lees kabinet*, 4 (1843), 104. Ik dank H.A. Krop voor de tip die naar dit artikel leidde.

52 Ibidem, 105.

53 A.H.A. Ekker, 'Voorbereidend Hooger Onderwijs', *De Gids*, 19 (1865), deel IV, 270, 274, 291.

## Levensbeschouwelijk humanisme

Voordat ik nu de vraag beantwoord of in *De Gids* 'humanisme' voorkomt in een levensbeschouwelijke betekenis, moet ik – om misverstand te vermijden – eerst iets zeggen over het begrip 'levensbeschouwing'. Zoals Renaissance-humanisme meervoudig en complex is, zo geldt dat ook voor levensbeschouwelijk humanisme. Een levensbeschouwing heeft altijd ook een morele dimensie, maar kenmerkend voor een levensbeschouwing is, dat zij zich daar niet toe laat beperken. Een levensbeschouwing is een zingevingskader. Een levensbeschouwing biedt een zingevend perspectief op in principe het gehele menselijk leven. Een dergelijk perspectief heeft niet alleen een normatieve dimensie van doelen, waarden, normen en ideale zelfbeelden, maar ook altijd een ontologische dimensie. Een levensbeschouwing omvat altijd ook een werkelijkheidsopvatting, een beeld van hoe mens, leven en wereld in elkaar zitten, en soms ook een beeld van een god. Een levensbeschouwing geeft niet alleen een min of meer samenhangend en min of meer geëxpliciteerd antwoord op hoe mensen behoren te leven. Zij geeft ook antwoord op vragen van vrijheid of determinisme, eenzaamheid en verbondenheid, toeval of schepping, kans of absurditeit, kennis of mysterie. Zij geeft ook antwoord op de vraag waar mensen de moed vandaan halen om door te gaan als het leven tegenzit. Als in het negentiende-eeuwse Nederland 'humanisme' levensbeschouwelijk gebruikt wordt, lijkt het woord meestal te verwijzen naar een alternatief voor de dominante levensbeschouwing van die dagen: het protestantse christendom.

Inderdaad werd het woord 'humanisme' in de negentiende eeuw in een levensbeschouwelijke betekenis gehanteerd, lang vóórdat Kuyper dat in 1894 deed. We treffen het woord 'humanisme' al in *De Gids* van 1857 duidelijk aan in een primair levensbeschouwelijke betekenis. Het betreffende artikel heet 'Emancipatie en evangelie' en is geschreven door W.C. Knottenbelt, een predikant van de Hervormde Kerk uit Mijnsheerenland. Onderwerp van zijn bijdrage is de wijze waarop na de handel in slaven ook het houden van slaven kan worden beëindigd. Volgens Knottenbelt moet de slavernij beslist worden afgeschaft, maar wel met wijze bedachtzaamheid. In zijn beschouwing 'Emancipatie en evangelie' bepleit hij in het algemeen voorzichtigheid en in concreto diverse maatregelen om te voorkomen dat de vrijgemaakte slaven 'spoedig weder in hunne oorspronkelijke ruwheid wegzinken.'

'Niet alleen het staatsbelang, maar ook de Christelijke liefde eischt, dat de opheffing der slavernij geschiede in het belang van godsdienst, beschaving en stoffelijk welzijn. Wanneer men dit beginsel (...) vasthoudt, dan zal men niet plotseling duizenden van half barbaarsche menschen van alle banden ontslaan, maar hen veeleer als onmondigen langzaam zoeken te vormen tot gezeten burgers.'<sup>54</sup>

Daarbij acht hij dwang nodig. Hij vindt het dwaas vooraf te willen bepalen hoe lang de voorbereidingstijd van de slaven op hun vrijlating zou moeten duren. Dat hangt van het tempo af waarin zij zich laten beschaven. Dat kan wel enkele generaties duren, denkt Knottenbelt.

54 W.C. Knottenbelt, 'Emancipatie en evangelie', *De Gids*, 21 (1857), deel I, 281.

'Doch wat nood: onze roeping is alleen om te doen wat onze hand vindt om te doen. De Christelijke philanthroop jaagt niet ongeduldig naar meer, hij vraagt niet vooruitlopend: *wanneer*, want hij weet, dat zijn Meester gezegd heeft: *Het komt u niet toe te weten de tijden of gelegenheden welke de Vader in zijne eigene magt gesteld heeft.*'<sup>55</sup>

Het is in dit verband dat Knottenbelt een onderscheid maakt tussen christelijke en heidense filantropie. De christen heeft het voorbeeld van Jezus voor ogen, die het genoeg vond om het zaad in de grond te werpen en ervan overtuigd was dat het onstuitbaar zou groeien en vrucht dragen.

'Dit gelooft, dit weet Hij, en juist daarom niets van dat jagen en drijven, – van dat ongeduld en die overhaasting, welke het edelst pogen van ons menschen zoo dikwijls ontsieren en verijdelen.'<sup>56</sup>

Tegenover de christelijke deugd van geduld en bezonnen gematigdheid plaatst Knottenbelt verwerpelijk doordrijven, naïeve en arrogante radicaliteit en luid getaleerde liefdadigheid. Knottenbelt zegt het niet, maar hij keert zich hiermee onder meer tegen redactielid prof. H.C. Millies, die in 1849 naar aanleiding van de inhuldiging van Koning Willem III in *De Gids* een felle aanklacht had gepubliceerd tegen de instandhouding van de slavernij in Suriname.<sup>57</sup> In een dergelijk verband gebruikt Knottenbelt dan het woord 'humanisme' als volgt:

'De Philanthropie is een wettig kind der Christelijke Kerk, maar een kind bij de geloovige moeder verwekt door eenen heidenschen vader (...) De Philanthropie verraadt hare verwantschap aan het heidensche humanisme in menigen trek van haar gelaat (...) Menige eigenaardigheid van haar karakter laat zich uit die afkomst verklaren, en die eigenaardigheden komen vooral thans uit, nu zij zich meer onafhankelijk begint te bewegen, en hare gevoelens vrij en luid durft uitspreken. Er is weinig scherpzinnigheid toe noodig om ze op te merken in hare begeerte naar groote dingen, in hare neiging om liever wonderboonen te planten, dan mosterdzaad te zaaijen, om meer te haasten dan te verbeiden, – in één woord in hare zucht om meer schepper dan schepsel te zijn.'<sup>58</sup>

Humanisme staat hier als heidens tegenover het christendom. Omdat humanisme hier verwijst naar het Griekse 'philanthropia' (menslievendheid) – zoals we gezien hebben één van de twee samenstellende delen van Cicero's begrip 'humanitas' – kan er als onderdeel van de levensbeschouwelijke betekenis van 'humanisme' niet alleen een moreel aspect in dit humanisme worden aangewezen, maar ook duidelijk een verband met de Renaissance-betekenis van het woord. De verschillende betekenissen van humanisme blijken keer op keer door en in elkaar te schuiven.

Corrie Molenberg betoogt elders in deze bundel – in het artikel over Allard Pierson – dat omstreeks 1857 (het jaar van Knottenbelts artikel) 'humanisme' voorkwam als aanduiding voor een met behulp van rede en wetenschap 'gezui-

55 Ibidem. Het besluit tot de afschaffing van de slavernij werd in Nederland genomen in juli 1862.

56 Ibidem, 255.

57 'De inhuldiging en een wapenschild. Eene nabeschouwing', *De Gids*, 13 (1849), I, 721-735. Millies schreef onder meer (p. 727): 'Sedert meer dan een halve eeuw zijn in een groot deel van Europa inzigten van menschenwaarde en menschenregt doorgedrongen en heerschende geworden, die wel niet regtstreeks uit het Christendom geboren, toch kunnen medewerken om zijne ontwikkeling en volmaking op aarde te bevorderen. (...) Hoe men ook over de laatste Fransche omwenteling moge oordeelen, ook daarin heeft het goede beginsel zich niet verloochend, en (...) in de onmiddellijke opheffing der slavernij in Frankrijk's koloniën (...) zich een onvergankelijke eerzuil gesticht en bij de menschheid zegen verdiend.'

58 Knottenbelt, 'Emancipatie', 251-252.

verd' protestants christendom. Eerder in dit artikel heb ik laten zien hoe Abraham Kuyper in 1894 christendom tegenover humanisme plaatste. In de tussenliggende periode begon de onkerkelijkheid en ongodsdienstigheid in Nederland grotere groepen te bereiken én begonnen de gereformeerden zich te emanciperen. In de periode 1860-1890 werd 'humanisme' vermoedelijk steeds minder gebruikt in de betekenis van een verlicht, bij de tijd gebracht christendom, en steeds vaker om er de ongodsdienstige tegenhanger van een (protestants-)christelijke levensbeschouwing mee aan te duiden. Ik verwijs naar het artikel van Molenberg voor een uiteenzetting over de wijze waarop Pierson omstreeks 1865 als een van de eersten<sup>59</sup> brak met de 'ondergeschiktheid van humanistisch gedachtegoed aan het Christendom'. Piersons 'humanisme' kwam neer op een levensbeschouwelijke, ongodsdienstige en antiklerikale versie van wat we bij Ruge aantreffen als een moreel en politiek besef van de eenheid en verbondenheid van de mensheid. Voor Pierson was de mensheid en niet langer de christenheid de hoogste eenheid. De staat was voor Pierson ook belangrijker geworden dan de kerk. Uiteindelijk ging het er volgens hem om dat alle mensen hun vermogens zo volledig en harmonieus mogelijk ontplooiën. Gezien dit laatste kan men zeggen dat het tegelijk levensbeschouwelijke, morele en politieke humanisme van Pierson ook nog een pedagogisch of vormingsaspect heeft.

In *De Gids* komt 'humanisme' ook in een levensbeschouwelijke betekenis voor in verband met Pierson. In de jaargang 1867 bespreekt Joh.C. Zimmerman Piersons roman *Adriaan de Merival*. Over het romanpersonage Zeus Beelen wordt dan gezegd:

'Maar als staathuishoudkundige kan ik hem niet goed verdragen: hij is een monopolist. Hij monopoliseert de wijsbegeerte en het discours, de deugd en de liefde, de menschenkennis en het hart der vrouwen, de godsdienst der toekomst en het humanisme van het tegenwoordige.'<sup>60</sup>

Wat hier onder 'humanisme' verstaan moet worden is mij niet helemaal duidelijk, maar het lijkt er wel op dat het woord hier levensbeschouwelijk gebruikt wordt. Ook niet duidelijk is het gebruik van het woord 'humanisme' door Pierson zelf in zijn artikel 'Isaac da Costa. Naar zijne brieven' in *De Gids* van 1872. Pierson stelt dat Da Costa snel met de liberale richtingen in botsing moest komen, omdat het Nederlandse liberalisme

'zich altijd tot den apostel maakt van een of ander dogma, en zich tot de onaandoenlijkheid, het zuiver historisch en kritisch gezichtspunt eigen, nog niet weet te verheffen. Elke liberaal heeft ten onzent een alleenzalmakend evangelie. Deze ijvert voor de gentengede school als voor de kweekplaats van alle verdraagzaamheid en verlichting, en schuwt het: "dwing ze om in te gaan" niet; gene draagt de smaadheid van het humanisme; een derde is filantroop; een ander hoopt den gevaarlijken invloed van het kristendom slechts te keeren, door zich met zijne landgenooten te verstoppen achter den muur eener chineesche levensbeschouwing; een vijfde maakt zich tot den Groot-Inkwisiteur van het Monisme. Hoe zeldzaam zijn de geesten, die zich met het waarnemen en beschrijven van de geestelijke verschijnselen vergenoegen, en toonen te begripen, dat het Volstreckte alleen de spijs is der goden.'<sup>61</sup>

59 Johannes van Vloten en Conrad Busken Huet behoorden zeker ook tot die voorlopers

60 J.C. Zimmerman, 'Een theologische roman', *De Gids*, 31 (1867), deel I, 320.

Een deel van dit citaat wordt in een latere versie – uit de bundel *Oudere tijdgenooten* (1888) – in het *WNT* gebruikt om de daar genoemde morele betekenis van ‘humanisme’ te verduidelijken. Zie het begin van dit artikel. De versie uit 1888 heeft echter niet: ‘gene draagt de smaadheid van het humanisme’, maar: ‘gene dringt u een spinozistisch humanisme op’. Het is niet helemaal duidelijk of we hier met een ongodsdienstig-levensbeschouwelijke betekenis van ‘humanisme’ te maken hebben, maar het is heel goed mogelijk. Waar verwijst de ‘smaadheid’ anders naar? En het was de atheïst Van Vloten die in de jaren zestig en zeventig ijverde voor een spinozistische levensleer.

Ik volsta met nog drie voorbeelden van ‘humanisme’ als aanduiding van een ongodsdienstige levensbeschouwing.<sup>62</sup> G. Groen van Prinsterer, zich kerend tegen volkssoevereiniteit en sociaal contract als identiek aan soevereiniteit van de mens, schreef in 1868:

‘De bedenkingen van Vinet zijn gericht tegen het socialistische staatsbegrip, en in zo verre juist; want van vereniging met den anti-christelijken staat zal wel voor den Christen geen spraak zijn. Doch het christelijk *individualisme* zal, waar men de openbare instellingen prijs geeft, niet behoeden tegen het *humanisme*, tegen de kerk der menselijkheid, tegen de *nationale* kerk der *moderne* wijsheid.’<sup>63</sup>

Een tweede voorbeeld is het volgende. In 1869 publiceerde Jacoba Berendina Zwaardemaker-Visscher onder het pseudoniem Cornelia een christelijk-feministisch betoog over vrouwenemancipatie en opvoeding. In het begin van haar brochure keert ze zich tegen de eenzijdigheid in sommige argumentaties voor beter onderwijs voor meisjes. Voor jongens gaat men er niet van uit dat ze goed onderwijs moeten hebben uitsluitend omdat er een grote kans is dat ze trouwen en vader worden. Daarom is het ook onjuist om te betogen dat beter onderwijs voor meisjes alleen van belang is met het oog op hun rol als toekomstig echtgenote en moeder. Cornelia schrijft dan:

‘Dit strijdt met de regtvaardigheid en gelijkheid voor God en eeuwigheid der beide geslachten. (...) Jezus ook sprak van een leven, waarin geen man of vrouw meer zijn zal en geen huwelijk, waar allen één zullen zijn in de liefde. – Wie zich christen wil noemen, zal dus ook de roeping van het meisje als eene nog hoogere beschouwen dan die van vrouw en moeder; wie zich met humanisme en socialisme tevreden stelt, zal hare waarde als mensch moeten gelijk stellen met de menschenwaarde van een jongeling. Heeft die dus regt tot zelfstandige ontwikkeling, het meisje evenzeer.’<sup>64</sup>

61 A. Pierson, ‘Isaac da Costa. Naar zijne brieven’, *De Gids*, 36 (1872), deel IV, 16.

62 Interessant is ook het volgende citaat met ‘humanist’ erin: ‘De godsdiensten zijn de verschillende uitingen van de godsdienst, die als aanleg sluimert in iederen mensch. Zelfs de antisupranaturalistische humanist met zijn kauzaliteitswet (...) mag het hoofd niet twijfelend schudden. Het mag zijn dat hij den God van Jezus, den Vader dien het evangelie predikt, niet meer als zijn God erkent, hij heeft zijn God, gelijk ieder van ons. Zoolang hij in “de menselijke zelfbewustheid” “een afgeleidel en een samengesteld verschijnsel” ziet, zoolang hij zich “begrepen gevoelt in een *kosmos*, een *universum*, waarin alles onverbrekkelijk met elkander samenhangt,” is hij godsdienstig op zijn manier, en de laatste oorzaak waartoe hij kan opklimmen is zijn God’. Uit: C.P. Tiele, ‘Theologie en Godsdienstwetenschap’, *De Gids*, 30 (1866), deel II, 227-228.

63 G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie, een reeks van historische voorlezingen* (2e druk van de nieuwe uitgave bewerkt door H. Smitskamp, Franeker z.j. [1952 of later]) 58. Deze nieuwe uitgave is gebaseerd op de laatste editie die tijdens Groens leven verscheen, de tweede van 1868. Het citaat komt nog niet voor in de eerste editie van 1847.

64 Cornelia, *Een vrouwenwoord, naar aanleiding van Viringa's brochure: "Over opvoeding en emancipatie der vrouw."* (Deventer 1869) 12-13.



Ten slotte citeer ik uit een toespraak van F. Domela Nieuwenhuis bij gelegenheid van zijn opstappen in 1879 als luthers predikant in Den Haag, tegelijk zijn afscheid van de kerk. In het openbaar gemaakte deel van zijn brief aan de kerkenraad schreef hij:

'Het bestaan der kerkgenootschappen staat hinderlijk in den weg aan het humanisme, wat naar mijn heilige overtuiging het hoogste is. Voor mij is niet het christenzijn, maar het menschzijn de hoofdzaak. Voor een kerkgenootschap is het omgekeerde het geval. Daarom misschien bleef het idé van kerk verre van Jezus, bij wien het menschzijn ging boven de perken van geloof en nationaliteit, van stand en ras. Zoo is de kerk te eng, te bekrompen. Zoo staat de kerk in beginsel tegenover de humaniteit. Naarmate nu de humaniteit door mij als het hoogste wordt geacht, verliest de kerk voor mij haar waarde en moet de dag door mij gezegend worden, waarop die kerk onder dankzegging voor de bewezen diensten ter aarde wordt besteld. (...) Welnu, te werken aan de bevordering van het humanisme en dat te doen als voorganger in een kerk, die staat in beginsel tegenover het humanisme, dat kan en mag ik niet doen, nu het mij helder is geworden. Mijn geweten verbiedt mij dus, langer aan het hoofd der gemeente te staan.'

Dit citaat, dat sterk aan Piersons *Aan zijne laatste gemeente* uit 1865 doet denken,<sup>65</sup> spreekt voor zich. Het zal inmiddels duidelijk zijn, dat Kuyper en andere gereformeerde voormannen tegen 1900 een gebruik van het woord 'humanisme' bevestigden dat reeds enkele decennia bestond. Voor de gereformeerden was het ongodsdienstig opgevatte humanisme daarbij iets verderfelijks, terwijl mensen als Van Vloten, Pierson en Domela Nieuwenhuis het verwelkomden als de levensbeschouwing die de toekomst had.

Ik heb het vermoeden uitgesproken dat in de periode 1860-1890 'humanisme' steeds minder gebruikt werd in de betekenis van een verlicht, bij de tijd gebracht christendom, en steeds vaker om er een ongodsdienstige levensbeschouwing mee aan te duiden. Dat wil niet zeggen dat 'humanisme' verdwijnt in de betekenis van een verlicht en tolerant christendom dat open staat voor de eisen van rede en wetenschap. Moderne theologen en predikanten die – anders dan Van Vloten, Busken Huet, Pierson en Domela Nieuwenhuis – in de kerk bleven, betoogden soms dat humanisme en christendom elkaar niet uitsloten. We vinden hier in *De Gids* van 1870 nog een voorbeeld van in de persoon van de lutherse theoloog A.D. Loman. Loman besluit zijn artikel over de door hem hoog geschatte Tübinger theoloog Ferdinand Christian Baur met de stelling dat Baur's betekenis bovenal ligt in het door hem gezochte en verkregen bewijs, dat wetenschap en christendom niets van elkaar hebben te vrezen. Meer en meer maakt zich volgens Loman van de beschaafde wereld de gedachte meester, dat aan de verschillende vormen van godsdienst een hogere eenheid ten grondslag ligt, dat er een universeel-menselijke godsdienst bestaat,

'dat de godsdienst, onder wat vorm of gedaante ook optredende, de uiting is van den menschelijken geest zelf, en dat de beste godsdienst die is, waarin het ideaal van het menselijke, op de reinste en verhevenste wijze opgevat, *als het doel wordt gesteld, waarnaar al wat mensch heet kan en moet streven*. Eerst dan kan aan de verwezenlijking van het ware

65 Zie niet alleen Corrie Molenbergs artikel in deze bundel, maar vooral ook haar artikel 'From "Réveil" to Humanism: Why Allard Pierson (1831-1896) withdrew from his ministry', *Rekenschap*, 44 (1997) 91-96.



universalisme, zoals het zonder twijfel reeds (...) in Jezus' ziel lag, eerst dan kan aan de propagatie van den wereldgodsdienst in verband met en in het belang van het ware humanisme gedacht worden, wanneer in het religieuze even als in het politieke, alle willekeurige privilegiën en praerogatieven (...) worden ingetrokken; (...) wanneer de pretensie op bijzondere openbaring en miraculeuse tusschenkomst niet langer wordt volgehouden ten behoeve van een bepaalden godsdienstvorm, dien men wenscht voort te planten.<sup>66</sup>

In zijn artikel 'Antiek en modern Christendom' van tien jaar later, in *De Gids* van 1880, gaat Loman nog eens uitgebreid in op de verhouding Christendom-humanisme. Hij gebruikt daarbij herhaaldelijk woorden als 'humanisme', 'humanist' en 'humanistisch'. Na het voorgaande is het niet nodig uitgebreid op dit artikel in te gaan. De volgende aanhalingen laten genoegzaam zien dat voor Loman humanisme en christendom elkaar niet uitsluiten, al bindt hij het christendom wel aan voorwaarden.

'De stelling, door alle partijen ten tijde der reformatie als onomstootelijke waarheid gehuldigd: buiten de kerk van Christus (...) geen heil; deze stelling heeft opgehouden een axioma te zijn voor een goed deel dergenen die aan den grooten strijd onzer dagen deel nemen. Ja, ik zou meenen, dat de afzwering van het genoemde axioma als zoodanig als Schibboleth moet worden aangenomen waaraan de modernen elkander kunnen erkennen. Hieruit volgt intusschen nog niet, dat niemand tegelijk modern en Christen kan zijn'.<sup>67</sup>

Voorwaarde voor Loman is dat het christendom niet statisch maar als historisch verschijnsel, als zich ontwikkelende grootheid wordt opgevat. Een zo opgevat christendom kan volgens hem humanistisch zijn.

'Aan het Christendom zich voor altoos en onvoorwaardelijk te verbinden, kunnen zij als modernen niet, tenzij dan, dat het woord Christendom voor hen dezelfde beteekenis heeft als humanisme, wel te verstaan het humanisme als de macht die den mensch beschaaft en ontwikkelt, niet volgens een vooraf gereed staand model, maar naar het ideaal dat uit de menschheid zelve geboren, met haar opgegroeid en ten allen tijde haar als een lichtende vuurkolom op de reize door de woestijn naar het beloofde land is voorafgegaan'.<sup>68</sup>

### Een doodgeboren betekenis

De voorgaande vijf betekenissen van 'humanisme' lijken in het Nederlands van de tweede helft van de negentiende eeuw regelmatig voor te komen of sluiten aan bij betekenissen in andere Europese talen. Een meer excentrische en geïsoleerd voorkomende betekenis van 'humanisme' vinden we in het boekje *Homerus, Plato, Spinoza* (1860) geschreven door de classicus D. Burger Jr., rector van de Latijnse School te Amersfoort. De drie personen uit de titel worden gepresenteerd als de eerste belangrijke vertegenwoordigers in de Europese cultuurgeschiedenis van drie elkaar dialectisch opvolgende posities betreffende de verhouding van lichaam en geest, materie en idee, waarnemen en denken. Homerus vertegenwoordigt het

66 A.D. Loman, 'Ferdinand Christian Baur', *De Gids*, 34 (1870), deel IV, 244-245.

67 A.D. Loman, 'Antiek en modern Christendom', *De Gids*, 44 (1880), deel II, 46.

68 Ibidem.

'sensualismus', zoals Burger het noemt, dat de oude geschiedenis beheerste. Plato staat voor het 'spiritualismus' uit de Middeleeuwen en Spinoza voor het 'humanismus' van de nieuwe geschiedenis:

'Eindelijk is een tijdperk aangebroken, waarin niet de eenzijdige ontwikkeling van ligchaam of geest, maar de harmonische ontwikkeling van beiden het heerschende beginsel is. Wij kunnen deze laatste periode als die aanmerken, waarin niet een deel des menschen maar de geheele mensch belangstelling inboezemt'.<sup>69</sup>

Vanwege het laatste wordt het tijdperk waarvan Spinoza met zijn wijsbegeerte de voorafschaduwing is, door Burger 'humanistisch' genoemd. Deze betekenis heb ik verder nergens aangetroffen en ze kan worden beschouwd als een doodlopende weg. In 1860-1861 heeft er nog wel een discussie over Burgers boekje plaatsgevonden tussen de auteur en de liberale Deventer vrijdenker, atheïst en spinozist Johannes van Vloten. Van Vloten verweet Burger dat hij tegelijk christen én Spinozist of humanist wilde zijn, en dat was volgens Van Vloten onmogelijk. Van Vloten schreef dat Burger beter Paulus dan Plato had kunnen nemen als de representant van het spiritualisme, omdat Plato in de sensualistische oudheid een uitzondering was,

'maar geheel de Kristelijke wereld, van haar eersten aanvang af, was van gelijke [spiritualistische] strekking doordrongen en bij voortduring werkzaam, en staat als zoodanig, als een gesloten – nog niet eens geheel afgesloten – geheel, tegenover een vroeger wereldtijdvak, dat van het sensualisme; om nu, hopen wij, allens door een derde, minder eenzijdige levensbeschouwing – die van 't humanisme, naar Dr. Burgers opmerking, door Spinoza's beginselen juist vertegenwoordigd – vervangen te worden'.<sup>70</sup>

Burger bracht hier weer tegen in dat de middeleeuwse opvatting van het christendom weliswaar spiritualistisch was, maar dat dat niet de enige interpretatie van het christendom is.

'Ik althans durf nog eene humanistische opvatting van het Christendom profeteren, en wel op grond van de woorden van Christus zelve: "Johannes de dooper is gekomen, noch brood etende, noch wijn drinkende; en gij zegt: hij heeft den duivel. De Zoon des menschen is gekomen, etende en drinkende, en gij zegt: ziet daar een mensch, die een vraat en een wijnzuiper is, een vriend van tollenaars en zondaren. Doch de wijsheid is geregtvaardigd geworden van al hare kinderen" (*Luk.* VII: 33-35). Voorwaar Hij, die zich zelve steeds den zoon des menschen noemde, was niet afkeerig van het humanismus, maar de christelijke kerk heeft tot nog toe den geest van Johannes den dooper, niet dien van Christus in hare leer uitgedrukt'.<sup>71</sup>

Van Vloten werd hierdoor niet overtuigd. Volgens hem mag men uit de geschiedenis van het christendom zoals Burger die zelf schetst, concluderen dat het christendom naar zijn aard spiritualistisch is en dat men het niet humanistisch moet noemen. Van Vloten achtte het beter 'aan een andere, aan een Humanistische we-

69 D. Burger Jr., *Homerus, Plato, Spinoza* (Zutphen 1860) 5-6. Met dank aan Siebe Thissen die me op dit boekje attent maakte.

70 Van Vloten, 'Boekbeschouwing. I. Een Krypto-Spinosist.' (Deventer, 13 December 1860), *De Dageraad* deel 11 (1861) 351. Van Vloten duidde het humanistische standpunt in zijn recensie aan als het 'waarachtig menschelijke'.

71 D. Burger, Jr., 'Antikrietiek. Antwoord aan Dr. Van Vloten' (Amersfoort, 6 Januarij 1861), *De Nieuwe Recensent, tijdschrift voor wetenschap en smaak*, 1861, eerste stuk, 77.

reldbeschouwing' haar eigen naam 'humanistisch' te gunnen?<sup>72</sup> Hiermee heeft Van Vloten Burgers eigenzinnige betekenis van 'humanisme' weer naar een levensbeschouwelijke betekenis omgebogen. Het humanisme zal volgens Van Vloten het christendom als dominante levensbeschouwing opvolgen.

Ik heb Burgers betekenis van 'humanisme' als de theorie over het menszijn waarin zowel lichaam als geest in de juiste verhouding tot hun recht komen een doodlopende weg genoemd. In deze specifieke invulling van Burger is het dat ook. Ik heb echter de indruk, dat 'humanisme' ook na Burger wel gebruikt is om, algemener gesproken, de juiste opvatting over het menszijn of over het waarachtige menszijn (het menszijn in zijn diepere zin) mee aan te duiden. Het gaat hierbij natuurlijk steeds om de opvatting die juist is naar het inzicht van de betreffende taalgebruiker. De betreffende specifieke betekenissen van 'humanisme' die dan worden voorgesteld, krijgen zelden of nooit een ruime verspreiding. Of mijn indruk juist is zou moeten blijken uit nader onderzoek.

### Enkele conclusies

Het Nederlandse woord 'humanisme' komt veel eerder dan 1872 al voor. 'Humanismus' werd in elk geval al gebruikt in 1843, 'humanisme' in 1847. Het lijkt erop dat het woord met de uitgang '-ismus' juist in de jaren 1840 snel minder gangbaar werd. Het *WNT* onderscheidt twee betekenissen van 'humanisme', een morele en een Renaissance-betekenis. In oude woordenboeken, *De Gids* en diverse teksten komen daarnaast nog minstens twee andere betekenissen voor: een pedagogische en een levensbeschouwelijke. Er zijn sporen van een esthetische betekenis, maar die laat ik hier terzijde. Het negentiende-eeuwse Nederlands kent dus vier verschillende betekenissen van 'humanisme'.

Ten eerste is er een *morele* betekenis. 'Humanisme' betekent het morele streven humaan te zijn, dat wil zeggen: menslievend en zacht. Deze betekenis heb ik slechts gevonden in Ruge's vertaalde tekst in *De Gids* van 1847 en bij Allard Pierson, met name in zijn open brief uit 1865 *Aan zijne laatste gemeente*. De morele betekenis heeft zowel bij Ruge als bij Pierson een maatschappelijk-politieke kleur, en is bij hen meer toegespitst dan ongespecificeerde menslievendheid. Bij beiden betekent 'humanisme' besef van de verbondenheid van alle mensen als wezens die zich zo volledig en harmonieus mogelijk moeten kunnen ontplooiën, en erkenning van de mensheid als de hoogste eenheid, hoger dan alle andere collectiviteiten die loyaliteit van mensen zouden kunnen eisen: kerk, christendom, natie.

Ten tweede heeft 'humanisme' een *Renaissance*-betekenis. 'Humanisme' verwijst dan naar de Europese geestelijke stroming, laat in de Middeleeuwen ontstaan en voortdurend tot uiterlijk 1620, die zich vooral kenmerkt door de studie van de oude Griekse en Romeinse letteren, wijsbegeerte en kunst. De eerste keer dat deze betekenis bij mijn weten voorkomt is in *De Gids* van 1858. Mijn indruk is dat na 1860, onder invloed van een ongenueanceerde receptie van Burckhardts werk over

72 Van Vloten, 'Kristendom en humanisme', *De Dageraad* deel II (1861) 505.

de Italiaanse Renaissance, het Renaissance-humanisme in toenemende mate en grotendeels ten onrechte gezien wordt als een voorloper van het atheïsme uit de tweede helft van de negentiende eeuw. De Renaissance-betekenis komt na 1860 regelmatig voor.

De derde betekenis van 'humanisme' is *pedagogisch*. 'Humanisme' verwijst dan naar de pedagogische richting die veel nadruk legt op de vorming tot 'ware', 'hogere' menselijkheid als doel en op de taal en cultuur van de oude Grieken en Romeinen als middel daartoe. In *De Gids* komt deze betekenis, los van het Renaissance-humanisme, niet voor. In de geraadpleegde oude woordenboeken is het de overheersende betekenis.

Ten slotte is er de *levensbeschouwelijke* betekenis. Het humanisme is dan de levensbeschouwing die zich onderscheidt van het voormoderne, kerkelijke christendom ófwel door het hele christendom en de godsdienst überhaupt als onredelijk af te wijzen, ófwel door de historische ontwikkeling van het christendom verder te voltrekken en het als een menselijk cultuurproduct aan de moderne tijd aan te passen. In het laatste geval verwijst humanisme naar een open en redelijke universeel-menselijke godsdienst, in de richting waarvan verschillende historische verschijningsvormen van de godsdienst, onder meer het christendom, zich zouden kunnen ontwikkelen. 'Humanisme' als niet-christelijke, ongodsdienstige levensbeschouwing heb ik voor het eerst gevonden in *De Gids* van 1857. Ik vermoed dat deze betekenis zich na 1860 in rap tempo door de Nederlandse taal verspreidde en in het laatste kwart van de negentiende eeuw frequenter voorkwam dan 'humanisme' als open en redelijke universeel-menselijke godsdienst. Deze laatste betekenis bleef echter ook voorkomen.

De verschillende betekenissen van 'humanisme' heb ik zorgvuldig uit elkaar proberen te houden. Dat is soms bijna onmogelijk. Voortdurend worden de verschillende betekenissen met elkaar in verband gebracht en gecombineerd tot complexe semantische eenheden. Dat dit gebeurt is niet verwonderlijk. De pedagogische, morele en esthetische betekenissen van 'humanisme' zijn historisch gezien waarschijnlijk afsplitsingen en verzelfstandigingen van de Renaissance-betekenis. En de levensbeschouwelijke betekenis van 'humanisme' is, gezien de aard van een levensbeschouwing, ook veelomvattend en multidimensionaal. Het is niet nodig om de illusie te koesteren dat de verschillende dimensies van humanisme volledig van elkaar los te maken zijn. Zeker is dat kennis van de verschillende elementen in de betekenis van het woord 'humanisme' het beter mogelijk maakt ~~mak~~ genuanceerd en gedifferentieerd over humanisme te spreken.

# Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960

Redactie PETER DERKX, ULLA JANSZ, CORRIE MOLENBERG  
en CARLA VAN BAALEN



Hilversum  
Verloren  
1998